

XX АСР ИККИНЧИ ЯРМИ ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИДА МУСТАЗОД ЖАНРИ

Шахноза Мухитдиновна РАҲМОНОВА

PhD, катта ўқитувчи

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети
Тошкент, Ўзбекистон

ЖАНР МУСТАЗОД В УЗБЕКСКОЙ ПОЭЗИИ

ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА

Шахноза Мухитдиновна РАҲМОНОВА

PhD, старший преподаватель

Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени

Алишера Навои

Ташкент, Узбекистан

MUSTAZOD GENRE IN UZBEK POETRY OF THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY

Shahnoza Mukhitdinovna RAKHMONOVA

PhD, Senior teacher

Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi,
Tashkent, Uzbekistan shahnoza@navoiy-uni.uz

UDC (УЎҚ, УДК): 82-1/-9

**For citation (иқтибос келтириш учун,
для цитирования):**

Рахмонова Ш. М. XX аср иккинчи ярми ўзбек шеъриятида мустазод жанри. //Ўзбекистонда хорижий тиллар. — 2020. — № 6 (35). — С. 150-161.

<https://doi.org/10.36078/1614449541>

Received: November 28, 2020

Accepted: December 26, 2020

Published: January 20, 2021

Copyright © 2020 by author(s).

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Open Access

Аннотация. Шеърий асар вазнини белгиловчи асосий омиллардан бири, бу — лирик жанрdir. Ижодкор муайян асари учун вазн танлар экан, унинг қайси жанрда яратилишини ҳам назарда тутади, чунки ҳар бир жанр ўз вазн доирасига эга бўлади. Баъзи жанрларнинг вазн имкониятлари кенг бўлиб, улар аруз тизимининг исталган вазнида битилиши мумкин, баъзи жанрлар эса аввалдан белгилаб қўйилган вазнлар доирасида битилади. Аввалдан белгилаб қўйилган вазнлар доирасида битилган лирик жанрлардан бири мустазодdir. Мақолада Алишер Навоий, Евгений Бертельс ва кейинги давр арузшунос олимларнинг мустазод ҳақидаги фикрлари қиёслаб ўрганилган. Шунингдек, мустазод жанрининг XX аср иккинчи ярми ўзбек шеъриятидаги ўрни ва аҳамияти хусусида фикр юритилган. Жанрининг вазн хусусиятлари, ўлчов имкониятлари ўрганилган, вазн ва мазмун мутаносиблиги масаласи ойдинлаштирилган. Жумладан, Собир Абдулла ижодида мустазод жанри янги шакларининг вужудга келганлиги, ноанъанавий тарзда — тўлиқ мисра биринчи ва тўртингчи қаторда, ярим мисралар эса иккинчи ва учинчи қаторда келиши билан боғлиқ жиҳатларга ойдинлик киритилган. Бу даврда ижод қилган шоирлар — Чустий ва Чархий мухаммас-мустазодлари кўриб чиқилган. Чархийнинг мужтасс баҳрида ёзилган мухаммас-мустазоди таҳжил қилинган. Мавлоно Ҳабибий, Эркин Воҳидов ижодидаги мустазодлар ҳам ўрганилган.

Калит сўзлари: жанр; вазн; мустазод; мухаммас-мустазод; хазаж; рамал; мұжтасс.

Аннотация. Одним из основных факторов, определяющих размер поэтического произведения, является лирический жанр. Когда поэт выбирает стихотворный размер для конкретной работы, он также учитывает, в каком жанре она будет создана, потому что каждый жанр имеет свои возможности в сфере поэтического метра. Некоторые жанры имеют широкий диапазон возможностей метра и могут быть завершены при любом виде системы стихосложения, в то время как некоторые жанры завершаются в пределах заранее определенных размеров. Один из лирических жанров, написанных в заранее определенных размерах, — это мустазад. В статье сравниваются мнения Алишера Навои, Евгения Бертельса и более поздних исследователей-арузоведов о мустазаде. В статье анализируется новый этап узбекской поэзии второй половины XX века. Сравниваются метрические особенности классических жанров, возможности измерения, художественная гармония размера и содержания. Автор отмечает, что в творчестве Сабира Абдуллы появились новые формы жанра мустазад с нетрадиционными полными полустишиями в первой и четвертой строках и во второй и третьей строках. Впервые в поэзии этого периода было обнаружено, что в произведениях Чусти и Чархи был создан мухаммас-мустазад. Впервые проанализированы мухаммас-мустазад Чархи, написанные в метре мұжтасс. А также изучены мустазады в произведениях Мавляна Хабиби, Эркина Вахидова.

Ключевые слова: жанр; метр; мустазад; мухаммас-мустазад; хазадж; рамал; мұжтасс.

Abstract. One of the main factors determining the size of a poetic work is the lyric genre. When a poet chooses a poetic meter for a particular work, he also takes into account in what genre it will be created, because each genre has its own possibilities in the field of poetic meter. Some genres have a wide range of meter capabilities and can be completed with any kind of versification system, while some genres are completed within predefined sizes. One of the lyric genres, written in predetermined sizes, is mustazad. The article compares the views of Alisher Navoi, Yevgeny Bertels and later researchers-aruzologists on mustazade. The article analyzes a new stage of Uzbek poetry in the second half of the twentieth century. The metric features of classical genres, the possibilities of measurement, the poetics harmony of size and content are compared. Including, the author emphasizes that new forms of the mustazad genre appeared in the work of Sabir Abdulla, with non-traditional full hemistiches in the first and fourth lines and in the second and third lines. For the first time in the poetry of this period, it was discovered that muhammas-mustazad was created in the works of Chusti and Charkhi. Muhammas-mustazad Charkhi, written in the mujtass meter, is analyzed for the first time. It also studied mustazads in the works of Mavlana Khabibi, Erkin Vakhidov.

Keywords: genre; meter; mustazad; mukhammas-mustazad; khazaj; ramal; mujtass.

КИРИШ. XX аср иккинчи ярми ўзбек шеърияти ўзининг мазмун-мундарижаси, композицион курилмаси, бадиий-тасвирий воситалари билан ўзбек адабиёти тарихида алоҳида босқични ташкил қиласди. Бу даврда шеъриятнинг асосий дикқат-эътибори ҳаёт ва кишилар тафаккуридаги ўзгаришларни бутун бўй-басти билан тасвирашга қаратилди. Зоро, “XX аср ўзбек адабиёти ҳалқ ва жамият ҳаёти билан мустаҳкам алоқа ўрнатди. Бундай алоқа адабиётимизнинг аввалги босқичларида бўлмаган. XX аср ўзбек адабиёти ҳалқ ва жамиятни ўз ортидан етаклаб, уларни ҳуррият ва миллий тараққиёт манзилларига олиб боришга интилди ва бу интилишда муайян ютукларга эришди” (9, 24). Бу даврда ўзбек шеърияти поэтик шакл ва жанр, тил ва услуб жиҳатидан янги поғонага кўтарилиди. Бармоқ вазнида битилган анъанавий шеърлар билан бирга мумтоз адабиётимизнинг асосий шеърий жанрлари – ғазал, мустазод, рубоий, туюқ ва мухаммас каби поэтик шакллардан кенг фойдаланилди. Жумладан, Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Ҳабибий, Собир Абдулла, Набиҳўжа Нуриллахўжа ўғли Чустий, Асқарали Чархий, Эркин Воҳидов, Жамол Камол, Матназар Абдулҳаким, Абдулла Орипов каби шоирларнинг аruz вазнидаги шеърлари ўз ўрнига эга. Уларнинг ижоди мумтоз адабиёт анъаналарини замонавий адабиёт билан бирлаштирувчи кўприк сифатида алоҳида ажралиб туради. Бу ижодкорлар шеъриятида бармоқ вазнида яратилган шеърий тўпламлар билан бир қаторда аruz тизимида битилган, мумтоз анъаналаримизга хос бўлган девонлар ҳам тузилганлигини кўрамиз. Ҳабибийнинг “Мехнат кўшиқлари” (1949), “Кўнгил тароналари” (1957), “Замон Фарҳодлари” (1959) каби тўпламлари замонавий шеъриятнинг тамойилларини ўзида акс эттираса, “Гулзорим гўзал” (1965), “Кўнгил тароналари”, “Танланган асарлар” (1967), “Наврўзи олам” (1973), “Девон” (1971, 1975, 1980), “Умрим гули” (1980) каби тўпламларида мумтоз адабиётимиз анъаналари ёрқин акс этади.

Собир Абдулланинг “Эрк илҳомлари” (1931), “Навбахор” (1931), “Кўклам наъраси”, “Завқ” (1932), “Гулшан” (1939), “Сўз ва соз” (1943), “Давр қўшиқлари” (1949), “Ҳаёт гулшани” (1959), “Ҳаёт қўшиқлари” (1962), “Девон” (1965), “Танланган асарлар” (1975–1976) каби шеърий китобларида ҳам ушбу ўзига хослик кўзга ташланади.

XX аср иккинчи ярми ўзбек шеъриятида мумтоз адабиётимиз анъаналарини давом эттирган, бу давр адабиётининг кўзга кўринган намояндаларидан яна бири Чустий йигирмага яқин шеърий тўплам нашр эттирган: улар жанр ва услуб жиҳатидан бой ва ранг-барангдир. Унинг “Қўзғол” (1942), “Лолазор” (1945), “Ҳаёт завқи” (1951), “Гул мавсуми” (1969), “Ғазаллар” (1978), “Ёд этинг камтарин Чустийни ҳам” (1984) каби қатор шеърий мажмуалари қаторида мумтоз адабиётимиз анъаналаридан озиқланган “Ҳаётнома” (1988), “Садоқат гуллари” (1992), “Кўнгил тилаги” (1994), “Муҳаббатнома” (2013) каби девонлари китобхонга Шарқ ахлоқи фалсафасини сингдиришда мухим ўрин тутади.

Шоир Чархий ҳам адабиёт ихлосмандларига “Ширин ва Аччик” (1959), “Шеърлар” (1966), “Алихўжа ва Хўжаали” (1970), “Девон” (1972), “Қиёлаб ўтди” (2010) номли китобларини тақдим этган. “Собир Абдулла, Ҳабибий, Чархий сингари мўътабар сиймолардан кейин мумтоз ғазалиётимизнинг олтин эшиклари абадий бекилади, дея каромат қилишаётганда ёш авлод орасидан биринчилардан бўлиб Эркин Воҳидов арузининг табаррук остонасида пособон янглиғ пайдо бўлди” (13, 10). Шоирнинг “Ёшлик девони” гўё “мудраган арузни

уйготиб юборди”. Эркин Воҳидов ўз ғазаллари орқали ўзбек арузи имкониятларини янада кенгайтирган бўлса, Абдулла Орипов шеърдаги яширин ҳикматни ўзбек ғазалхонлари қалбига жойлай олди. Шоирнинг “Танланган асарлар”идаги ғазаллари Шарқ фалсафасининг нодир жиҳатларини ўзида жамлагани билан бетакрордир.

Асосий қисм. Шеърий асарнинг муҳим ва асосий унсурларидан бири – вазн “назмдаги мисраларга ягона усул (ритм) бағишилайди” (14, 3). Мумтоз ижодкорларимиз асарларининг шеърий ўлчовини тадқиқ этиш шоирларимизнинг ҳар бир шеърда асардаги фоя ва образга мувофиқ вазн танлаганликларидан далолат беради. “Чунончи, ҳаёт ва жамият, инсон ва муҳаббат, шоир тақдири, хижрон аламлари ҳақидаги теран фалсафий мушоҳадалар вазмин, салобатли вазнлар воситасида ифодаланса, маҳбуба тавсифи, ошиқнинг эҳтиросли кечинмалари енгилроқ, жозибадор оҳангдаги байтларда мужассамлантерилади, вафо ва садоқат тантанаси эса шўх ва ўйноқи ритмга асосланган мисраларда тағаррүннум этилади” (16, 83).

Шеърий асар вазнини белгиловчи асосий омиллардан бири, бу – лирик жанрдир. Ижодкор муайян асари учун вазн танлар экан, унинг қайси жанрда яратилишини ҳам назарда тутади, чунки ҳар бир жанр ўз вазн доирасига эга бўлади. Баъзи жанрларнинг вазн имкониятлари кенг бўлиб, улар аruz тизимининг исталган вазнида битилиши мумкин, баъзи жанрлар эса аввалдан белгилаб қўйилган вазнлар доирасида битилади.

Аввалдан белгилаб қўйилган вазнлар доирасида битилган лирик жанрлардан бири мустазоддир. Мустазод жанри туркӣ (ўзбек) адабиётда кенг тарқалган жанрлардан бири бўлиб, Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асарида унга шундай таъриф берилади: “Ва яна бу халқ орасида бир суруд бор экандурким, ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф вазнида анга байт боғлаб битиб, аниң мисраидин сўнгра ҳамул баҳрнинг икки руқни била адо қилиб, суруд нағамотига рост келтуурлар эрмиш ва ани “мустазод” дерлар эрмиш” (10, 71). Фикрнинг асоси сифатида қўйидаги мисол келтирилади:

Демак, мустазод — “Навоий таърифидан маълум бўладики, ҳазажси мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф (мафъувлу мафойилу мафойилу фаувлун) вазнида ёзилиб, охирги икки рукнига мос тўла бўлмаган мисра орттирилар экан. Мана шунинг учун бу жанр бир-бири билан алоқада бўлган орттирма маъносини берувчи мустазод (зиёдалилик) деб аталади” (10, 71). Шунингдек, назарий адабиётларда мустазоднинг келиб чиқиши, хусусиятлари, ғазалга алоқаси тўғрисида бир қанча назарий фикрлар мавжуд (12; 11; 4; 8; 1). Хусусан, Е. Э. Бертельс “Мустазод нисбатан камроқ учрайдиган формалардандир. Бундай шеърлар қуйидагича тузилади: ўз шаклига эга бўлган одатдаги ғазалта ҳар мисра охирида қофиядан сўнг қўш вазннинг бир ёки икки стопаси қўшилади. У янги қофияга эга бўлиб, ғазалнинг умумий қонуниятига бўйсунади. Бу ўзига хос нақоратдир”, — деб таъкидлайди (5, 88). Умуман, мустазод учун асос – замин бўлган

жанр ғазалдир. Иккала жанрнинг қофияланиш тизими, байтлар сони, матлаъ ва мақтаъ, тахаллуснинг мавжудлиги бу фикрни исботлайди. Лекин ғазал аруз тизимининг барча баҳрларида яратилгани холда мустазод фақат ҳазаж баҳрида ёзилади (1, 31).

Туркий адабиётда мустазоднинг ilk намуналари Ҳофиз Хоразмий ва Гадоий ижодида учрайди (8, 124; 1, 131). Арузшунос Анвар Ҳожиаҳмедов ўзининг “Ўзбек арузи лугати” китобида туркий (ўзбек) шеъриятида яратилган мустазодларнинг түртта вазнда:

- 1) ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуфи мустазод;
- 2) ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуфи мақсuri мустазод;
- 3) ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи мақсuri маҳзуфи мустазод;
- 4) ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи мақсuri мустазодда яратилганини таъкидлайди ва мисоллар келтиради.

“Мустазодни, айниқса, шакл жиҳатидан такомиллаштиришда Огаҳийнинг хизмати катта. Огаҳий ўз мустазодида асосий мисрага кўшилиб келадиган ярим мисрани жуфтлаштириди:

Эй ёр,санго ушибу жаҳон боғи аро гул
бири ошиқи ҳайрон,
дийдоринга шайдо.

Бир шефтадур кокули мушкининга сунбул,
ҳам ҳоли паришион,
ҳам бошида савдо” (7, 46).

Олим Дилнавоз Юсупова мустазод жанри ҳакида тўхталиб, унинг ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуфи мустазод вазнида ёзилиши, лекин айрим пайтда вазн талаби билан фаувлун рукни мағоийлга ўзгариши мумкинлигини қайд этади. Биз XX аср иккинчи ярми шеъриятида, хусусан, Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий, Чархий, Эркин Воҳидов ижодида яратилган мустазодларни уч та, яъни ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуфи мустазод (Собир Абдулла 2 та, Чустий 1 та, Чархий 3 та, Эркин Воҳидов 2 та), ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи мақсuri мустазод (Ҳабибий 2 та, Собир Абдулла 1 та, Чустий 2 та, Чархий 1 та) ҳамда ноанъанавий мужтасси мусаммани маҳбуни маҳзуфи мустазод (Чархий 1 та) вазнларига ажратдик.

Мустазод яратишдаги дастлабки вазн ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуфи мустазод бўлиб, бу ўлчовда Собир Абдулланинг “Бу мунча гўзал битмии экан, яхши қиёфат”, “Банг”, Чустийнинг “Ёқумми? Анор донасиму?”, Чархийнинг “Навоийга”, “Тўёна бирлан”, “Қаламим”, Эркин Воҳидовнинг “Ўзимга савол”, “Кўклам мустазоди” каби мустазодлари битилган. Улар орасида Эркин Воҳидовнинг мустазодлари мумтоз жанр имкониятларини саклаб қолгани билан диққатга сазовордир. Шоир ўз ижодида бу жанрга у қадар кўп мурожаат қилмаган бўлса-да, аммо унинг мустазодлари мазмунан бойлиги, халқона услубда битилганлиги билан бу жанр тараққиётини бойитишга ўз хиссасини қўшди.

Гул фасли/да соз олди/ яна аҳли/ наволар,
— — U/ U — — U/ U — — U/ U — —
куй бошила/ди ёна.
— — U/ U — —

Не тонгки, гўзал бўлди жаҳон, еру самолар,

ҳар тилда тарона (б; 299).

Ёки:

Умринг ў/тадир, сен на/ хаёллар су/радирсан,
 - - U/U - - U/U - - U/U - -
 бегам ю/радирсан?
 - - U/U - -

*Мақсад не, фарогат кўйига йўл бурадирсан,
 кимга жўрадирсан? (б; 405).*

Мустазод аruz тизимининг ҳазажи мусаммани ахраби *макфуфи маҳзуфи мустазод* (руқнлари ва тақтиби: *мағъувлу мағоийлу мағоийлу фавалун мағъувлу фавалун* – – U/U – – U/U – – U/U – – / – – U/U – –) вазнида ёзилган. Диққат қилинса, унинг асосини ҳазажи мусаммани ахраби *макфуфи маҳзуф* вазни ташкил қилганлиги кузатилади. Фарқи шундаки, мисрадан сўнг биринчи ва тўртинчи руқнлар – *мағъувлу ва фавалун* руқнлари орттирилган.

Собир Абдулланинг “Бу мунча гўзал битмии экан, яхши қиёфат” деб бошланувчи мустазоди “Девон”ига киритилган бўлиб, Асакадаги боғлар, диққатга сазовор жойлар, унинг сўлим табиатига бағишлиланган. Мустазод қуйидаги байт билан бошланади:

Бу мунча гўзал битмии экан, яхши қиёфат,
 - - U/U - - U/U - - U/U - -
 дил доғига оғат,
 - - U/U - -

*Тўймас унга қўз, телмурга юз, бир неча соат,
 энг яхши саёҳат (2, 138).*

Аслида, мустазод “мисралари биринчи байтда мисра билан мисра ва орттирма қисмлар ўзаро қофияланади. Кейинги байтларнинг иккинчи мисралари матлаъдаги мисралар билан, орттирилган қисмлар эса орттирмалар билан қофияланиб боради (8, 124). Лекин юқорида келтирилган мустазод қофияларига бу қоидани қўллаб бўлмайди. Чунки унинг қофияланиш тизими мумтоз мустазод қофияланишидан тубдан фарқ қиласди. Мустазод матлаъсидаги байт мисралари *a-a-a-a* тарзида қофияланган. Бундай қофияланиш адабиёт тарихида кузатилмаганлиги сабабли уни XX аср иккинчи ярми шеъриятининг ўзига хос хусусиятларидан бири дейиш мумкин. Шунингдек, “Банг” мустазоди ҳам ушбу вазнда яратилган бўлиб, ҳажвий характерга эга.

Ҳар кимки, бўлур гўшанишин, такячи, банги,
 - - U/U - - U/U - - U/U - -
 васваслиги янги.
 - - U/U - -

*Улдир шу жаҳон одамининг латта, лаванги,
 жонсиз гаранги (2, 79).*

Мазкур мустазод дастлаб Собир Абдулланинг “Гулшан” тўпламига, кейинчалик эса Я. Курбон, М. Абдураҳмонова ва Р. Абдуллаева томонидан сараланган тўрт жилдлик “Асарлар”нинг иккинчи жилдига киритилган.

Чустийнинг ёр жамоли васфига бағишлиланган “Ёқутми? Анор донасиму?” мустазоди ҳам ҳазажи мусаммани ахраби *макфуфи*

маҳзуфи мустаҳзод вазнига хос. У мумтоз мустазодлардан *а-а-а-а, б-б-б, в-в-в-в...* тарзида қофияланиши билан ўзгачадир. Шоирнинг маҳорати шундаки, мустазод мисраларида мужаррад қофиянинг биринчи кўринишидан моҳирона фойдаланган. Бунда *мусаффо, масанно, дунё ва барно* сўзларидаги “о” равийси чўзиқ унли бўлиб, қофиядош сўзлар шу ҳарф билан якунланган.

Инсон кўзининг кўзгуси эй қалби мусаффо,
 - - U/ U - - U/ U - - U/ U - -
хуснингга масанно!
 - - U/ U - -
Ошиқлар ўтиб кўрмади ҳаттоки бу дунё,
бир сен каби барно! (19, 332).

Чархийнинг мазкур вазнда ёзилган “Навоийга” мустазоди Ҳазрат Алишер Навоийга бағишлиланган. Шоир мустазодда Алишер Навоийни мақбули замонсиз дея таърифлайди.

Эй муҳтара-м+устоз Навоий, дилу жонсиз,
 - - U/ U - - U/ U - - U/ U - -
мақбули замонсиз,
 - - U/ U - -
Сиз кўзи кўнгилларга зиёбахи чу хуршид,
оламга аёнсиз (17, 27).

Мустазод давомида Чархий домла Ҳазрат Навоийни “*Ижоди аруз силсилаи маънида якто*” дея таърифлайди:

Таҳсинлар ўқир назм ила насрингизга олам,
қойил ҳамма дунё,
Ижоди аруз силсилаи маънида якто
хуши таъби равонсиз (17, 27).

Навбатдаги вазн ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи мақсури мустазод бўлиб, унда Ҳабибий 2та, Собир Абдулла 1та, Чустий 3та, Чархий 1та мустазод яратган. Жумладан, “Ҳабибийнинг “Мустазод”, “Яна мустазод....” шеърлари поэтикаси мураккаб давр лирик қаҳрамонининг ўйларини очиб беришга лойикдир (4, 188). Шоир:

Озод Ватаним бўлди оқ олтин била донгдор,
 - - U/ U - - U/ U - - U/ U - ~
хурматга сазовор,
 - - U/ U - ~
Ҳариида маҳоратли, дадил, сергаку тайёр,
жанглардазафардор (15, 99).

Ёки:

Жоно, караминг бирла шарафли назаринг бор,
 - - U/ U - - U/ U - - U/ U - ~
мендан хабаринг бор,
 - - U/ U - ~
Кўйингда неча волау шайдо башаринг бор,
куйп гамзаларинг бор (15, 97)

матлаъли мустазодларини яратища аруз тизимининг ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи мақсури мустазод (рукнлари ва тақтизи: *мафъувлу мафоийлу мафоийлу мафоийл мафъувлу мафоийл* — — U/ U — — U/ U — ~ / — U/ U — ~) вазнига мурожаат қилган. Мазкур вазн юқоридаги ўлчовдан асосий ва орттирма мисра охиридаги ҳижоларнинг ўта чўзиқлиги билангина фарқланади. Ҳабибий ғазалиётидан келтирилган иккала намунанинг асоси ғазал бўлиб, ҳар бир мисрасидан кейин асосий қофияга қофияланувчи ярим мисра орттирилган. Юқоридаги байтдаги *хурматга сазовор, жангларда зафардор, мендан хабаринг бор, кўп гамзаларинг бор* орттирмаларининг биринчи тўлиқ мисраларидаги руқни — мафъувлу (— U)га, иккинчиси эса тўлиқ мисраларнинг охирги руқни — мафоийл (U — ~)га тенг.

Собир Абдулла девонида мустазоднинг бошқа турлари ҳам мавжуд. Унинг “Сен бор — бу хаёт фахрланур сен ила эл шод” деб бошланувчи шеъри мумтоз мустазод қоидалари асосига қурилмаган. Мазкур мустазодда тўлиқ мисра биринчи ва тўртинчи қаторларда келса, ярим мисралар эса иккинчи ва учинчи қаторларда учрайди. Мустазоднинг бу кўринишда яратилиши ўзбек мумтоз адабиёти учун янгилик ҳисбланади. Шеър куйидагича бошланади:

Сен бор — бу ҳаёт фахрланур сен ила эл шод,
— — U/ U — — U/U — — U/U — ~
эл баҳтилигу озод,
— — U/U — ~
юрт тинч ҳам обод.
— — U/ U — ~

Ўргатдинг ўзинг бизга яшаши, улуг устод (2, 49).
— — U/ U — — U/ U — — U/ U — ~

Келтирилган мустазод тартибининг анъанавий мустазоддан фарқланиши кузатилади. Қофияланиши XX аср иккинчи ярмида ёзилган мустазодларга хос (*a-a-a-a* тарзида) бўлиб, ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи мақсури мустазод вазнида ёзилган. Агар эътибор каратилса, юқоридаги барча мустазодларда муаллифлар акс эттиromoқчи бўлган гоя ва мазмун енгил ва ўйноқи оҳангларда тараннум этилганлигини кўрамиз. Натижада, кўклам шукухи, ёр гўзаллиги, Ватан тараннуми билан боғлиқ тасвирлар китобхонда мустазод оҳангига мос равиша шўхчан туйгуларини уйготади.

XX аср иккинчи ярми шеъриятидаги ўзига хосликлардан яна бири мухаммас-мустазодларнинг яратилганлигидир. Р. Орзивеков тожик олимлари мухаммаснинг бу турини “Мухаммаси мустазод” номи билан аташини ва унинг илк намуналари машҳур шоир ва адаб Сайидо Насафий (XVII асрнинг охири ва XVIII аср боши) шеъриятида учрашини таъкидлайди. Қуйида Сайидо Насафийнинг мухаммаси мустазодидан парча келтирамиз:

Имрӯз ба олам набувад аҳли вафоро
гайр аз ту паноҳе,
Гиранд барои ту шабу рӯз дуаро
аз ҳар сари роҳе.
То чанд ба зулфи ту бигёём нигоро
бо нолаву оҳе,

Эй рехта савдои ту хуни дилиморо
 бе ҳеч гуноҳе.
 Бинвоз даме кутида шамшери чафоро,
 боре ба нигоҳе (12, 89).

Ёқубжон Исҳоқов Табибий Навоий мустазодига тахмис боғлаганлиги ҳақида маълумот беради ва биринчи бандини мисол сифатида келтиради. Бунда Табибий мисралари қуидагича:

*Токи –май ишиқ ичра манга жавру жсафодур,
маъдумдор идрок.
 Кўнглимда басе, меҳнат ила ранжу анодур,
жиссим бўлубон хок.
 Ишқида бори аҳли жаҳон зору гадодур,
ҳам кўзлари намнок.*

Навоий:

*Дин офати бир мугбачаи моҳлиқодур,
майхораву бебок
 Ким ишиқидин онинг ватаним дайри фанодур,
сармасту ёқам чок.*

Бу борада “Табибий (XIX–XX) мустазодни мухаммас жанрига татбиқ этиб, ўзига хос янгилик яратган” (8, 125). XX аср иккинчи ярми шеъриятида эса Чустий илк бор “Хуснингдан ўтар ёз” мустазодини мухаммасга жорий қилиб, буни анъанага айлантириди (20, 15). Чустий мустазодининг Насафий ва Табибий мустазодларидан фарқи шундаки, у ғазал сингари қофияланмай, балки ҳар мисраси ўзаро қофияланган мисралардан иборат. Натижада, ҳар бир банднинг ўзида ўнта қофиядош сўз вужудга келган:

*Юр, келди қалам гулшани дўстингга зафар ёз,
 душманга хатар ёз!
 Дунё гулининг яфрогига нури саҳар ёз,
 хоинга шарап ёз!
 Боғларда дараҳт шоҳларига дурри-гуҳар ёз,
 лаззатли самар ёз!
 Олам қулогин саҳфасига тотли хабар ёз,
 осмонга қадар ёз!
 Ижод қутисин оч элинга шаҳдушакар ёз,
 золимга заҳар ёз! (18, 322).*

Шеърда “ёз” сўзининг радиф бўлиб келиши ва қофия сингари ҳар бир мисрада такрорланиши мустазоднинг мусикийлигини оширган. Лирик қаҳрамон *Юр, келди қалам гулшани дўстингга зафар ёз* дейиш орқали дўстларни ғалабага чорлаб, “душманга хатар ёз” ишга даъват этади. Кейинги мисраларда *Боғларда дараҳт шоҳларига дурри-гуҳар ёз* дея ёз фаслига *лаззатли самар ёз* шаклида мурожаат қиласди. Навбатдаги қаторларда “олам қулогига” тотли хабар, “элинга шаҳду шакар ёз”, золимларга “заҳар ёз” дер экан, шеърдаги тантанавор оҳанг юксак пафос билан бирлашиб, унинг бадиий жозибаси ошишига сабаб бўлган.

Бу каби мустазодларни биз Чархийнинг “Қиёлаб ўтди” китобида ҳам қузатамиз. Унинг мухаммас-мустазоди қаламга бағишланиб, шоир

қаламни жавоҳироту фунун конига қиёслайди. Шоирларга хос қаламнинг кўнгилни дардига ҳамдард, улфат, умрнинг лаззати-ю файзу шарофати, дилида оташи ишқу ҳарорат эканлигини таъкидлайди. Чархийнинг “Қалам” мухаммас-мустазоди қуидаги банд билан бошланади:

*Ҳаётим ичра ўзинг олиҳимматим, қаламим
ки, соҳиби қарамим.
Кўнгилни дардига ҳамдард, улфатим, қаламим,
ҳамон фараҳли дамим.
Умрнинг лаззати. Файзу шарофатим, қаламим,
йўқ энди қайғу ғамим.
Жавоҳироту фунун кони, ҳикматим, қаламим,
хазинасан деганим,
Дилимда оташи ишқу, ҳароратим қаламим,
ҳамиша истаганим (17, 157).*

Эътиборлиси шундаки, мазкур мустазод ноанъанавий йўлда, яъни мужтасси баҳрининг мужтасси мусаммани маҳбуни маҳзуфи мустазод (рукнлари ва чизмаси: *мафоилун фаилотун мафоилун фаилун мафоилун фаилун* U – U – / U U – / U – U – / U U – / U – U – / U U –) вазнида ёзилган. Ушбу мустазодда мужтасси баҳрининг танланишига асосий сабаблардан бири сифатида шеър учун танланган қофияни келтириш мумкин. Қофиядош сўзлар сифатида қаламим, олиҳимматим, қарамим, улфатим, дамим, шарофатим, ғамим, ҳикматим, деганим, ҳароратим, истаганим кабиларнинг танланиши ўз-ўзидан сўнгти руқннинг маҳбуни маҳзуф бўлишини талаб қилади.

Арузшунослик тарихидан маълумки, маҳбуни маҳзуф руқни, асосан, маҳбун тармоқли баҳрларда рамал ёки мужтасседа ёзилиши мумкин. Чархий кўллаган қофиялар мустазод учун мужтасси баҳрининг танлашига олиб келган. Эътиборли жиҳати, мустазод қоидаларига риоя қилинар экан, шоир қўшимча мисраларни ҳам биринчи ва тўртинчи руқндан олади. Табиийки, биринчи ва тўртинчи руқнлар *мафоилун* ҳамда *фаилун* руқнлариdir. Бу ҳолат ҳам вазннинг мужтасседа бўлишини талаб этади. Ўзбек шеъриятида жанр билан боғлиқ бундай ўзига хосликлар ва анъанавийликка янгича ёндашувлар шоирларнинг маҳоратини кўрсатадиган далиллардандир. Бу ҳолат мустазод жанрининг ҳазаж баҳридан бошқа баҳр вазнларида ҳам ёзилиши мумкинлигини кўрсатади.

Хулоса. Ҳабибий, Собир Абдулла, Чустий, Чархий, Эркин Воҳидов ижодида яратилган мустазодлари анъанавий — ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуфи мустазод (Собир Абдуллада 2та, Чустий 1та, Чархийда 3та, Эркин Воҳидовад 2та), ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи мақсури мустазод (Ҳабибийда 2та, Собир Абдуллада 1та, Чустийда 2та, Чархийда 1та) йўлида битилган, шу жиҳатидан улар мумтоз мустазодларга мос келади. XX аср иккинчи ярми шеъриятида яратилган айрим мустазодларнинг қофияланиш тизими мумтоз мустазод қофияланишидан тубдан фарқ қилади. Мустазодларнинг матлаъсидаги байт мисралари *a-a-a-a* тарзида қофияланган. Адабиётимиз тарихида бундай қофияланишдаги мустазодлар учрамайди.

Бу даврда мустазод жанри ўзининг бадиий такомилига эришди. Собир Абдулла мустазоддаги тўлиқ мисраларни биринчи ва тўртинчи қаторларга, ярим мисраларни эса иккинчи ва учинчи қаторларга

жойлаштириди ва мустазодни шаклий жиҳатидан бойитди. Чустий, Чархий мустазодни мухаммасга жорий қилиб, мухаммаси мустазод яратди ва Табибий анъаналарини янги босқичга кўтарди. Уларнинг бу турдаги мустазоди барча мисралари ўзаро қофияланиши билан Табибий мустазодидан фарқ қилди. Чархий ўзининг мухаммас-мустазодини ноанъанавий вазнда яъни *мужтасси мусаммани маҳбуни маҳзуфи мустазодда ёзи*. Демак, кўринадики, XX асрга келиб, ўзбек адабиётида мустазод яратиш анъанаси давом этиб, ўзининг бадиий такомилига етди. Мустазод жанри янги вазн ва поэтик шакллар билан бойиди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. — Toshkent: Ta’lim-media, 2019. — 184 b.
2. Абдулла Собир. Девон. — Тошкент: Бадиий адабиёт, 1965. — 315 б.
3. Абдулла Собир. Танланган асарлар. 4 томлик. II том. — Тошкент: Faafur Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. — 288 б.
4. Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика. — Тошкент: Фан, 1992. — 248 б.
5. Бертельс Е. Навои и Джами. — Москва: Наука, 1965. — 188 с.
6. Воҳидов Э. Танланган асарлар. — Тошкент: Sharq HMK, 2018. — 688 б.
7. Жумахўжа Н. Бир суруд бор эканким... Оғаҳийда // Ёшлиқ, 1997, — №1. — Б. 46–47.
8. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. — Тошкент: O‘zbekiston, 2014. — 320 б.
9. Каримов Н. XX аср менинг тақдиримда // Jahon adabiyoti. 2001 йил, — №1 — Б. 24–28.
10. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн олтинчи жилд. — Тошкент: Фан, 2000. — 350 б.
11. Носиров О. ва бошқ. Ўзбек классик шеърияти жанрлари. — Тошкент: Ўқитувчи, 1979. — 184 б.
12. Орзивеков Р. Лирикада кичик жанрлар. — Тошкент: Faafur Fулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976. — 168 б.
13. Орипов А. Сўз сехри / Сўз сехри. — Тошкент: Ўзбекистон, 2006. — Б. 10–11.
14. Рустамов А. Аруз ҳақида сұхбатлар. — Тошкент: Фан, 1972. — 56 б.
15. Ҳабибий. Девон. — Тошкент: Faafur Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. — 536 б.
16. Ҳожиаҳмедов А. Фурқат арузи / Фурқат ижодиёти. — Тошкент: Фан, 1990. — Б. 82–95.
17. Чархий. Қиёлаб ўтди: шеърлар. — Тошкент: Faafur Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. — 222 Б.
18. Чустий. Садоқат гуллари. — Тошкент: Внешторгиздат, 1992. — 322 б.
19. Чустий. Ҳаётнома. — Тошкент: Faafur Fулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. — 488 б.
20. Раҳмонова Ш. XX аср иккинчи ярми ўзбек шеъриятида арузниң поэтик шакл ва мазмун такомилидаги ўрни. PhD диссертация автореферати. — Тошкент: Олтин битиклар, 2020. — 52 б.

References

1. Yusupova D. *Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari* (Rules of Aruz Weight and the Basics of Classical Poetics), Toshkent: Ta'lim-media, 2019, 184 p.
2. Abdulla S. *Devon*. Toshkent: Badii adabiet, 1965, 315 p.
3. Abdulla Sobir. *Tanlangan asarlar. 4 tomlik. 2-tom.* (Selected works, in 4 vol., 2 vol.), Toshkent: Fafur Fulom nomidagi adabiet va san"at nashrieti, 1975, 288 p.
4. Adabii turlar va zhanrlar. Uch zhildlik. 2-zhild. Lirika (Literary tours and genres. Three volumes. 2 vol. Lyricism), Toshkent: Fan, 1992, 248 p.
5. Bertel's E. *Navoi i Dzhami* (Navoi and Jami), Moscow: Nauka, 1965, 188 p.
6. Vohidov E. *Tanlangan asarlar* (Selected works), Toshkent: Sharq NMK, 2018, 688 p.
7. Zhumakhuzha N. *Yoshlik*, 1997, No.1. pp. 46–47.
8. Is'hokov E. *Suz san'ati suzligi* (Vocabulary of the word art), Toshkent: Uzbekiston, 2014, 320 p.
9. Karimov N. *Jahon adabiyoti* 2000, No.1, pp. 24–28.
10. Navoii A. *Mukammal asarlar tuplami. Iigirma tomlik. Un oltinchi zhild* (A perfect collection of works. Twenty drops. Volume sixteen), Toshkent: Fan, 2000, 350 p.
11. Nosirov O. va boshq. *Uzbek klassik she"riyati zhanrlari* (Genres of Uzbek classical poetry), Toshkent: Ukituvchi, 1979, 184 p.
12. Orzibekov R. *Lirikada kichik zhanrlar* (Small genres in lyrics.), Toshkent: Fafur Fulom nomidagi adabiet va san"at nashrieti, 1976, 168 b.
13. Oripov A. *Suz sehri / Suz sehri* (Word magic / word magic), Toshkent: Uzbekiston, 2006. pp. 10–11.
14. Rustamov A. *Aruz hakida suhbatlar* (Conversations about Aruz), Toshkent: Fan, 1972, 56 p.
15. Habibii. *Devon*, Toshkent: Fafur Fulom nomidagi adabiet va san"at nashrieti, 1975, 536 p.
16. Hozhiahmedov A. *Furkat aruzi, Furkat izhodieti* (Furkat aruzi / Furkat creativity), Toshkent: Fan, 1990, pp. 82–95.
17. Charkhii. *Kielab utdi: she"rlar* (Compare: poems) Toshkent: Fafur Fulom nomidagi adabiet va san"at nashrieti, 1972, 222 p.
18. Chustii. *Sadokat gullari* (Flowers of Fidelity), Toshkent: Vneshtorgizdat, 1992, 322 p.
19. Chustii. *Haetnama* (Life Letter), Toshkent: Fafur Fulom nomidagi adabiet va san"at nashrieti, 1988, 488 p.
20. Rahmonova Sh. *XXI asr ikkinchi yarmi uzbek she"riyatida aruzning poetik shakl va mazmun takomilidagi urni* (The second half of the XX century the role of aruz in the improvement of poetic form and content in Uzbek poetry. PhD dissertation authorship), Toshkent: Oltin bitiklar, 2020, 52 p.